

В. І. НЕПРИНА

Походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України

Походження неолітичних культур є одним з основних та складних питань історичного осмислення археологічних матеріалів, що залежить безпосередньо од стану вивчення і повноти археологічних джерел. Питання походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки у Східній Європі висвітлено в науковій літературі, але й досі воно залишається нез'ясованим, особливо для Волго-Окського басейну, який більшість дослідників вважає основною територією, де виник неоліт цього типу.

У даній статті робиться спроба розв'язання цієї проблеми для пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на території України, що дали красномовні матеріали і проливають світло на питання походження відповідної культури в Волго-Окському басейні.

Розглянемо спочатку існуючі в літературі точки зору з цього питання. Ще у 1948 р. П. П. Єфименко дійшов висновку про найраніший вік пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на Україні порівняно з такими ж у Волго-Окському басейні й пояснив появу останніх просуванням племен з території України¹.

Точці зору П. П. Єфименка близькі погляди О. Я. Брюсова, який вважає, що заселення лісових областей Східно-Європейської території почалося з півдня, де розвиток культури йшов більш швидкими темпами. Тут створились умови відносного перенаселення, що викликало сегментування племен та їх міграцію в рідко заселені місцевості². В загальних рисах висловлена думка П. П. Єфименка та О. Я. Брюсова не втратила свого значення і в наш час, але вона зустріла заперечення з боку І. Г. Розенфельдт, яка твердила, що на Україні серед пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою відсутні аналоги Ляльвівської стоянки, найбільш давньої з відомих на той час у Волго-Окському басейні. Тому І. Г. Розенфельдт, вважаючи пам'ятки України пізнішими, пов'язувала їх появу з розселенням племен більшовської культури на південь³.

Д. Я. Телегін, розв'язуючи питання хронології пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою України, дійшов висновку, що ранні пам'ятки цієї культури близькі до ляльвівських, хоч їх походження не уточнене. Судячи з праць Д. Я. Телегіна, він не сумнівається в тому, що культура неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України не мала місцевого характеру⁴. В останній його роботі підкреслено своєрідність її матеріалів порівняно з пам'ятками цього ж типу в Волго-Окському басейні. Відзначено також близькість рис другого етапу розвитку ямково-гребінчастої культури на Десні з матеріалами більшовської культури, а на Сіверському Дінці, Ворсклі, Пслі та Сулі — з пам'ятками Воронезької, Тамбовської та Пензенської областей, де дослідник пропонує шукати їх генетичні зв'язки⁵.

Про походження ямково-гребінчастих пам'яток України з Волго-Окського басейну говорить і Н. М. Гуріна⁶. В. П. Третьяков, враховуючи найновіші дослідження стоянок Золоторуччя (Д. О. Крайнов) і Сущева (В. М. Раушенбах), припустив, що джерела культури з ляльвівською керамікою, можливо, слід шукати у Волго-Окському мезоліті⁷.

В. П. Левенок вивчаючи формування деснянсько-созької неолітичної культури з властивою їй «ромбічною» керамікою довів її формування на базі місцевого макролітичного мезоліту і підкреслив її принципову відмінність від більшовської культури. Серед поселень української території цей автор до раннього етапу деснянсько-созьких пам'яток залучає стоянку Есмань. З розвинутим етапом деснянсько-созької культури він пов'язує проникнення на Десну з Волго-Окському межиріччя населення, якому належала кераміка з ямково-гребінчастим орнаментом. Появу таких пам'яток у Волго-Окському басейні він не пояснює, але підкреслює, що деякі форми їх інвентаря пов'язуються з Балтикою⁸.

Оригінальна думка щодо походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки Східної Європи належить В. М. Даниленку. В 1955 р. він відзначив, що відкриття дніпро-донецької культури може мати велике значення для з'ясування походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки⁹, а в 1969 р. пов'язав виникнення цієї культури на Україні і у Східній Європі з кельтімінарським імпульсом¹⁰.

Як бачимо, з цього питання існують різні точки зору. Нами була запропонована думка, згідно з якою неоліт ямково-гребінчастої кераміки на території України виникає на базі культурного контакту племен раннього етапу дніпро-донецької культури і носіїв пам'яток з накольчастою керамікою Верхнього та Середнього Дону, а також за участю племен, які залишили пам'ятки типу Лисогубівки¹¹.

В даній статті ми пропонуємо більш аргументоване і ширше тлумачення проблеми походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території Лівобережної України.

Висвітлюючи генетичне коріння будь-якого культурного явища, правомірно шукати його джерела як у культурах попереднього часу, так і в наслідках, викликаних пересуванням груп населення, а також у культурних впливах і запозиченнях. Зупинимось на характеристичній культурі, яка передує на території України неоліту ямково-гребінчастої кераміки у V і на початку IV тисячоліття до н. е. На Лівобережжі — це матеріали раннього етапу дніпро-донецької культури та пам'яток типу Лисогубівки.

До раннього етапу дніпро-донецької культури належать поселення (за Д. Я. Телегіним): на Сеймі — Козлівка; на Дніпрі — Ігрень 8, с. Вовчок, Недогарки, Вереміївка; на Сіверському Дінці — Бондариха, Устя Осколу II (нижній шар), Студенок 4 і 5; на Ворсклі — Біла Гора; на Сулі — Глинськ; в районі Києва — Микільська Слобідка. Ранній етап дніпро-донецької культури є часом найбільшої єдності цих племен, коли матеріальній культурі на всій території їх поширення були притаманні спільні ознаки у виробничому інвентарі й кераміці. (Але деталізований розгляд матеріалів цього часу не виключає виявлення серед них локальних відмінностей).

Для виробничого інвентаря характерні нуклеуси пірамідальної та призматичної форм, мініатюрні й середніх розмірів добре сформовані пластинки, кінцеві скребки на пластинах, невеличкі округлі скребачки, різці на куті зламаних пластин і серединні на відщепі та пластинах, ножі на пластинах з ретушшю по краях. Типовими є і геометричні мікроліти у вигляді високих та широких трапецій; вістря стріл на пластинах; пластинки з притупленим краєм, а також двобічно обтесані знаряддя — сокири-різакі. В техніці обробки кременю співіснують мікролітична й макролітична традиції, що зумовлено формуванням дніпро-донецької культури в зоні контакту степових і лісостепових культур¹².

Керамічний комплекс представлено глибокими гостродонними та злегка шиподонними горщиками. Вони виготовлені з глини з домішкою рослин та піску, стінки світло- або темно-брунатного кольору, добре заглажені до легкого полиску, орнаментовані частково або по всій по-

верхні відбитками гребінця, іноді тонкими прокресленими лініями та ширшими прогладженими смужками.

Дальший розвиток дніпро-донецької культури свідчить про її асиміляцію іншими культурами, на базі якої виникають пізніші пам'ятки — енеолітичного часу. Так, наприклад, на Правобережжі Дніпра, у Волинському Поліссі, під впливом трипільської культури і, можливо, якихось західних елементів складається культура типу енеолітичного шару поселення Моства¹³. В Середньому Подніпров'ї дніпро-донецькі пам'ятки також під впливом Трипілья, але зберігаючи свою специфіку, проходять ще кілька етапів розвитку. На Лівобережжі вони найбільше зазнають східних та північно-східних впливів, і на другому етапі їх матеріальна культура перероджується в культуру неоліту ямково-гребінчастої кераміки. Тому В. М. Даниленко пропонує розглядати матеріали другого етапу розвитку дніпро-донецької культури на Сіверському Дінці як ранні пам'ятки неоліту ямково-гребінчастої кераміки¹⁴.

Щоб переконатися в цьому, звернемося до поселень в гирлі р. Осколу: Устя Осколу I (одношарова пам'ятка другого етапу дніпро-донецької культури) та Устя Осколу II (двошарова пам'ятка з нашаруваннями раннього і другого етапів в розвитку розділених прошарком стерильного піску). За Д. Я. Телегіним, який досліджував ці поселення, культура нижнього та верхнього шарів Устя Осколу II є спільною. На думку дослідника, поселення лісового неоліту волго-окського типу з'являється на пізньому етапі існування пам'яток з гребінчастою керамікою, а потім обидва типи поселень співіснують одне з одним у басейні Сіверського Дінця¹⁵.

Таблиця I

Техніка розщеплення кременю *

Типи виробів	Устя Осколу II		Устя Осколу I
	нижній шар	верхній шар	
Нуклеуси призматичні	—	1	1
» пірамідальні	2	1	—
» клиноподібні	1	—	—
» овальні	—	—	8
Нуклеусоподібні уламки	20	9	6
Відщепи	1278	1161	659
Пластинки середні за розмірами	—	198	253
» великі	—	16	1
» призматичні	—	22	—
» обушкові	—	—	14
Сколи з площадок нуклеусів	2	1	2
Пластинки реберчасті	25	6	11
Сколи з сокир	—	—	1
Невизначені заготовки	6	—	5
Всього:	1334	1415	961

* Кількісні дані одержані нами під час вивчення колекцій, що зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР.

Розглянемо таблиці крем'яних комплексів цих трьох поселень, які, на нашу думку, добре висвітлюють суть історичних процесів, що мали місце на той час у басейні Сіверського Дінця.

Порівнюючи розглянуті комплекси, можна дійти слідуючих висновків: два шари стоянки Устя Осколу II є однокультурними і генетично пов'язаними між собою. В цьому переконує однакова техніка обробки кременю, наявність нуклеусів (призматичних, пірамідальних, клиноподібних) для сколювання призматичних пластин та нуклеусоподібних уламків для сколювання відщепів, однаковий відсоток (до 21) пластин-

частої індустрії у співвідношенні з відщеповою; однотипність знарядь — скребків, різців, проколок і мікролітів. Але у верхньому шарі трапляються скребки та різці на великих масивних пластинах і відщеплах, які за своїми розмірами, масивністю та характером ретуші становлять нове і, так би мовити, чужорідне явище в крем'яному інвентарі.

Таблиця 2

Типологія крем'яних знарядь

Групи та типи знарядь	Устя Осколу II		Устя Осколу I
	нижній шар	верхній шар	
Скребки пластинчасті кінцеві	15	2	12
» » бокові	1	—	4
» відщепові кінцеві	3	—	12
» » округлі	3	—	2
» » бокові	2	—	6
Скобелі пластинчасті	3	—	2
Ножі пластинчасті	8	1	14
» » з гострим кінцем	—	—	3
» » зі скошеним кінцем	—	—	1
» » обушкові	—	—	1
» відщепові обушкові	—	—	2
Різаки відщепові траншевидні	—	—	1
Різчики пластинчасті кутові і кінцеві	1	—	1
» відщепові	2	—	—
Різці нуклеусоподібні серединні	1	—	1
» » подвійні з виїмкою	—	—	2
» пластинчасті серединні	2	—	—
» пластинчасті кутові	3	—	1
Вістря списа трикутне з опуклою базою	—	—	2
» списа трикутне	—	—	3
» стріли двобічно ретушоване, листоподібне	—	—	1
Знаряддя стругальне (типу рабо)	—	—	1
Відтискувачі	—	—	2
Комбіновані знаряддя	—	—	3
Проколки пластинчасті	2	1	2
Відщепи з ретушшю	1	1	4
Заготовки та уламки знарядь	6	—	1
Пластинки з обрубаним краєм	4	—	1
Вістря пластинчасте зі скошеним кінцем	4	—	—
Трапеції пластинчасті широкі	1	1	—
» пластинчасті зі струганою спинкою	—	—	2
Сокира-різак двобічно обтесана	1	—	—
Всього:	63	6	87

Аналогії чужорідним типам інвентаря виявлені на одношаровій стоянці Устя Осколу I. Але порівняння крем'яних комплексів двошарового поселення та вказаної стоянки, на нашу думку, свідчить про те, що відмінна частина комплексу з верхнього шару Устя Осколу II є кількісно незначною, а в Усті Осколу I вона характеризує інвентар у цілому. Кількість крем'яних знарядь Устя Осколу I, які можна поставити в генетичний зв'язок з інвентарем нижнього шару Устя Осколу II, дуже невелика. Це — призматичний нуклеус, скел із сокири, невеличка група з трьох — п'яти екземплярів мікролітичних і призматичних пластин, дві трапеції, проколка з пластини і кілька скребків. Основні способи розколювання кременю і типи знарядь з Устя Осколу I, в порівнянні з поселеннями нижнього і верхнього шарів Устя Осколу II, настільки різняться

між собою, що є підстави вважати першу стоянку пам'яткою іншої культурної належності. Отже, між культурами двошарового поселення та одношарового генетичний зв'язок відсутній.

Підкреслимо основні дані, що обґрунтовують цей висновок. Чітку різницю показують переважаючі типи нуклеусів — овальні багатоплощадкові, які невластиві дніпро-донецькій культурі. Крім того, характерна наявність такого вихідного матеріалу для виготовлення знарядь, як обшуккові пластини *. Серед інвентаря є своєрідні форми — ножі на пластинках із скошеним кінцем, стругальні знаряддя (типу рабо), двобічно ретушовані вістря списів, різчики, обушкові ножі, скребки, що відзначаються масивністю та шириною використаних для них відщепів і пластин, ретушшю на дугоподібних кінцях і бічних краях знарядь. Для відщепових і пластинчастих різців властиві великі розміри, а також, що особливо важливо, наявність плоских сколів, що формують лезо знаряддя. Усім названим типам відомі аналогії серед пам'яток Подесення, які, безсумнівно, належать до неоліту ямково-гребінчастої кераміки. Зокрема, в техніці виготовлення знарядь поселення Погорілівка-Вирчище можна простежити деякі традиції, які відомі ще з часів палеоліту й мезоліту¹⁶.

Зіставлення крем'яних комплексів наведено тут не лише як ілюстрацію появи нових рис у матеріальній культурі населення Сіверського Дінця, але й для того, щоб простежити існування стародавніх традицій в обробці каменю. І хоч ці традиції йдуть від культури поселень раннього етапу дніпро-донецьких племен і в комплексі Устя Осколу I незначні, все ж відчувається вплив їх на мікролітичні способи обробки кременю і деяких типів знарядь, що, мабуть, свідчить про асимілювання частини дніпро-донецького населення чужинцями, що оселилися на стоянці Устя Осколу I. Ця думка стверджується також аналізом керамічних комплексів.

Порівняння кераміки розглянутих поселень в гирлі Осколу показує, що нижньому шару Устя Осколу II властивий ліпний посуд з рослинною домішкою у глині та переважно з гребінчастим орнаментом. Частина посуду прикрашалася прогладженими або прокресленими лініями. Кераміка верхнього шару цієї стоянки не має рослинних домішок у тісті, краще випалена й прикрашена ямковим і прогладженим візерунком. Для Устя Осколу I характерна кераміка двох технологічних груп: з рослинними домішками в тісті й гребінчастим орнаментом; з домішкою піску в глині та з ямковим, ямково-гребінчастим і гребінчасто-накольчастим орнаментом. Ямковий орнамент нанесено тими ж знаряддями, що й накольчастий. Перший фактично однорідний з другим і різниться лише скоролісною манерою виконання накольчастого орнаменту.

Керамічний комплекс Устя Осколу II дає підстави для висновку, що верхній шар, який за кремневими виробами належить до традиційно дніпро-донецьких пам'яток, є також і культурно новим явищем. Кременеві і керамічні матеріали Устя Осколу I свідчать про змішаний характер культури, але з перевагою чужорідного компоненту (в порівнянні з дніпро-донецьким).

Слід підкреслити, що посуд з ямковим та ямково-гребінчастим орнаментами типу стоянки Устя Осколу I не можна зіставити з ямково-гребінчастою керамікою пам'яток неоліту Волго-Окського басейну, бо останні належать до пізніших етапів розвитку цього неоліту. Відсилення до комплексів деснянсько-сейминських поселень також не вичерпує питання про появу нових рис у кераміці та виробничому інвентарі поселень типу Устя Осколу I, бо останні фактично одночасні деснянсько-сейминськими (Волинцеве, Погорілівка-Вирчище, Скуносове — Малий Груд). Про специфічні особливості в неоліті ямково-гребінчастої кераміки України йдеться нижче, тут ми простежимо традиції дніпро-донецької культури в матеріалах пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою.

* Д. Я. Телегін взагалі не виділяє такий тип заготовок для виготовлення знарядь на цих поселеннях.

Цікаві наслідки дає зіставлення матеріалів ранньої пам'ятки дніпро-донецької культури — хут. Тетерівського, і ранньої стоянки з ямково-гребінчастою керамікою — Погорілівки-Вирчища. Порівнюючи крем'яні

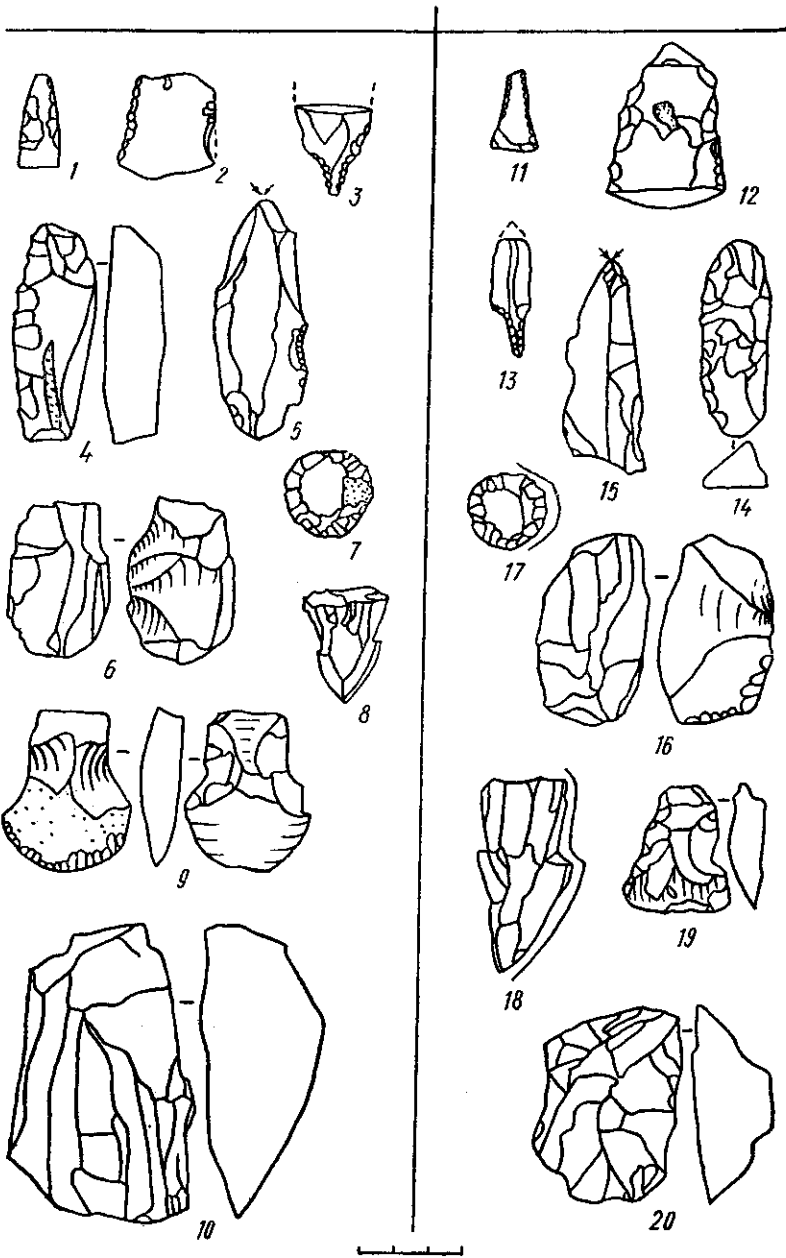

Рис. 1. Порівняльна таблиця подібних типів крем'яного інвентаря поселень раннього етапу дніпро-донецької культури поблизу хут. Тетерівського зліва та раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки поблизу с. Погорілівки (уроч. Вирчище) справа.

комплекси (рис. 1, 1—20), бачимо, що багатьом типам нуклеусів і знарядь у комплексі хут. Тетерівського відповідають аналогічні знахідки в Погорілівці-Вирчищі. Традиції дніпро-донецького керамічного виробництва на поселеннях ямково-гребінчастою керамікою неоліту виступають як у формах виробів й складі глиняного тіста з рослинними до-

мішками, так і в характері орнаментатії, не кажучи про те, що майже всі ранні пам'ятки з ямково-гребінчастою керамікою містять звичайно певну кількість типового дніпро-донецького посуду (рис. 2, 1—10). Аналогічні приклади дають також матеріали інших пам'яток.

У світлі проведених спостережень з'ясовується, що культура раннього етапу дніпро-донецького населення є одним з компонентів культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України. Але деякі специфічні особливості виробничого інвентаря пам'яток ямково-гребінчастої кераміки не знаходять собі пояснень в традиціях обробки кременю, що йдуть від дніпро-донецької культури. Цю специфіку інвентарю надають усі різновиди ножів обушкових типів, пластинчасті ножі зі скошеним кінцем, великі скребла на широких масивних та коротких пластинах пластинчасті дзьобоподібні різці та з плоскими сколами, жолобчасті долота й тесла, двобічно ретушовані вістря стріл і списів, а також різноманітні різчики. Пошуки прототипів такому виробничому інвентарю полегшено відкритою нами в північній частині Лівобережної України новою неолітичною культурою, яку ми запропонували назвати лисогубівською (за назвою села, поблизу якого виявлено першу її пам'ятку¹⁷).

В Лисогубівці досліджено двошарове поселення: верхній шар з матеріалами неоліту ямково-гребінчастої кераміки типу Скуносове й Погорілівки-Коси та нижній — з матеріалами лисогубівської культури.

Для виробничого інвентаря нижнього шару, як виявилось, характерні: мініатюрні нуклеуси клиноподібного, призматичного та дисковидного типів; невеликі пластинки та відщепи; серед яких є обушкові пластинки з ретушю по краях та з виїмками; різці й скребачки на відщепках; ножі з невеликих пластин і з гострим кінцем та двобічно обтесані обушкові, а також ніж із черешком, виготовлений за допомогою сплоскуючої двобічної ретуші аналогічно вістря списів, жолобчасті долота, трапеція високої форми. Таким чином, у виробничому інвентарі неоліту ямково-гребінчастої кераміки, з одного боку, і лисогубівської культури, з другого, простежуються спільні риси (рис. 3, 1—14). Підкреслимо тільки дещо більші розміри виробів неоліту ямково-гребінчастої кераміки порівняно до лисогубівських у цілому.

Кераміка пам'яток лисогубівського типу характеризується трьома технологічними групами, які, найімовірніше, є хронологічно різними за стратиграфічними даними ряду аналогічних Лисогубівці поселень у Подонні (наприклад, Ярлуківська протока)¹⁸.

Типологічно найбільш рання група лисогубівського посуду — це

Рис. 2. Кераміка дніпро-донецької культури в комплексах раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки з сел. Волинцеве (1, 3, 5, 9) та Погорілівки-Вирчища (2, 4, 6—8, 10).

вироби з грудкуватої глини з рослинними домішками та зернами кри-
вавику, орнаментовані ямками-наколами, тонкозубчастим гребінцем та
криволінійними композиціями з прогладжених смужок і відбитків гре-
бінця між останніми. Ця кераміка споріднена із струмільською¹⁹. До

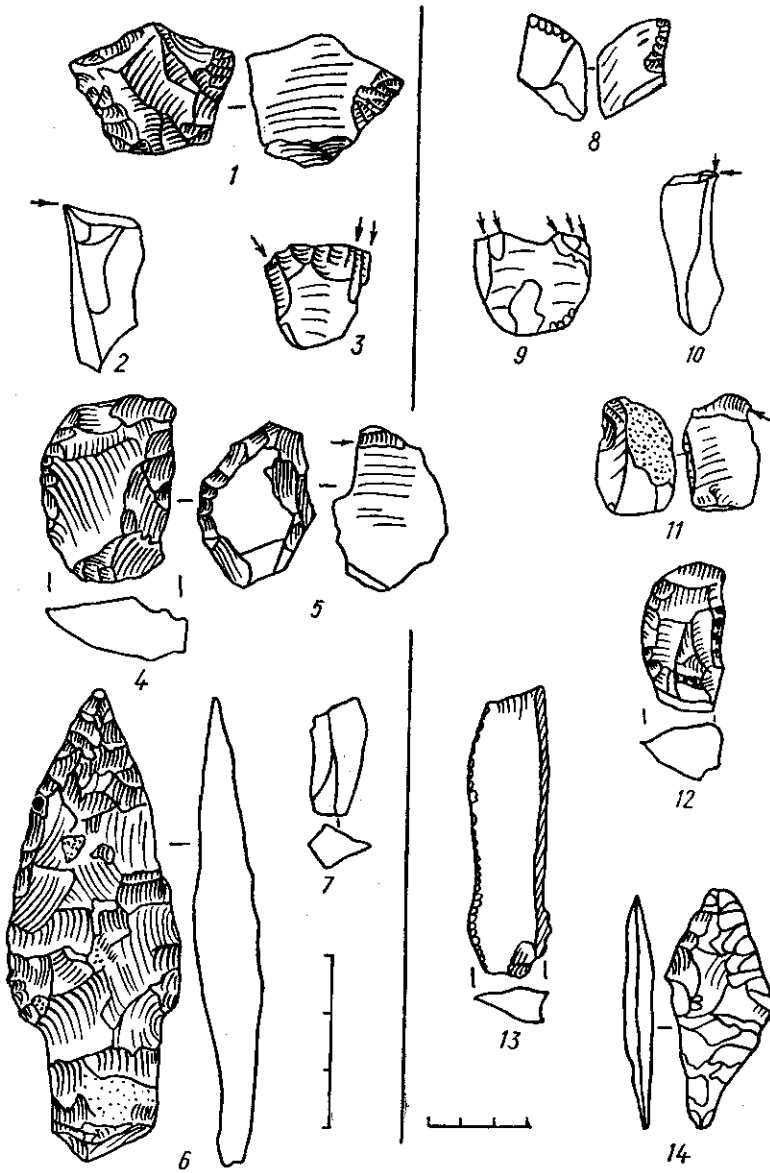

Рис. 3. Порівняльна таблиця подібних типів крем'яного інвентаря
лисогубівської культури (1—7) та неоліту ямково-гребінчастої ке-
раміки (8—14); (1—6 — Лисогубівка; 8 — Заболотове; 9, 10, 14 —
Погорілівка-Вирячище; 11, 12 — Ключи; 13 — Комсомольське).

другої групи належать більш тонкостінні посудини з округлоконічними
денцями та слабкопрофільованими тулубами, гофрованими або прямо
зрізаними вінцями, прикрашеними зрідка відбитками гребінця, а часті-
ше горизонтальними рядками візерунка, нанесеного по всій поверхні
«відступаючим» вістря. У тісті — домішка рослинних волокон, крива-
вику і крупнозернистого піску.

Найбільш пізня група представлена товстостінними (0,9—1,0 см) глибокими горщиками з домішкою піску та кривавику в глині, з кількома горизонтальними рядами гребінчастого або накольчастого орнаменту та вертикальними смугами цього ж візерунка у верхній частині горщика. Вся композиція облямована прокресленими лініями або ямками, чи хвилястою лінією, виконаною гребінцем. Усі групи посуду типологічно послідовно зв'язані між собою.

Серед керамічних комплексів ранніх пам'яток неоліту ямково-гребінчастої кераміки звичайно трапляються фрагменти посуду, аналогічного пізнім групам Лисогубівки, що може свідчити про одночасність обох культурних явищ або про генетичний зв'язок між ними. Для остаточного висновку має значення хронологічне місце лисогубівської культури в V—IV тисячоліттях до н. е.²⁰, тобто ранні вияви її синхронні ранньому часу дніпро-донецької культури.

Враховуючи велику типологічну близькість переважної частини виробничого інвентаря ранніх пам'яток ямково-гребінчастої кераміки і лисогубівських, можна вважати, що лисогубівська культура стала другим компонентом і, напевно, основним у формуванні неоліту ямково-гребінчастої кераміки України. Вона не тільки надала специфічних рис її виробничому інвентарю і посуду, але й пов'язана з ямково-гребінчастою культурою територіально. На нашу думку, пам'ятки Верхнього і Середнього Дону, які В. П. Левенок відносить до «середньоруського варіанту дніпро-донецької культури», типологічно однорідні саме з лисогубівськими²¹. В цьому розумінні дуже цікаві спостереження над стратиграфією, що висвітлює шляхи розвитку лисогубівської культури в неоліті ямково-гребінчастої кераміки. Так, на поселенні Ярлуківська Протока В. П. Левенком досліджено шість горизонтів культурного шару. В найнижчому виявлено ранню накольчасту кераміку, типологічно близьку до лисогубівської, а над ним — шар з ямково-накольчастою і ямково-гребінчастою керамікою, аналогічною матеріалам поселень Волинцеве та Погорілівка-Вирчище (рис. 4, 1—9).

Подібне залягання зафіксоване нами й на Лисогубівському поселенні. Аналіз ранньої ямкової та ямково-гребінчастої кераміки привів нас до висновку, що типовий візерунок чергування рядів гребінцевих відбитків та рядів ямок виникає з скорописно-накольчастого орнаменту²². Це добре простежується на прикладі посуду ранніх пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на Україні (рис. 5, 1, 2, 5, 7, 9, 10, 13, 14, 18, 19),

Рис. 4. Кераміка лисогубівського типу в комплексах поселень раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки — Погорілівка-Вирчище (1—4, 6—8) і Волинцеве (5, 9).

а також практики використання белементів для виконання накольчасто-го візерунка²³. Отже, можна стверджувати, що стоянки з накольчастою керамікою Верхнього і Середнього Дону та пам'ятки України лисогубівського типу, як однокультурні явища, стали основним компонентом в процесі виникнення неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України та прилеглих до неї на сході районів Лісостепу.

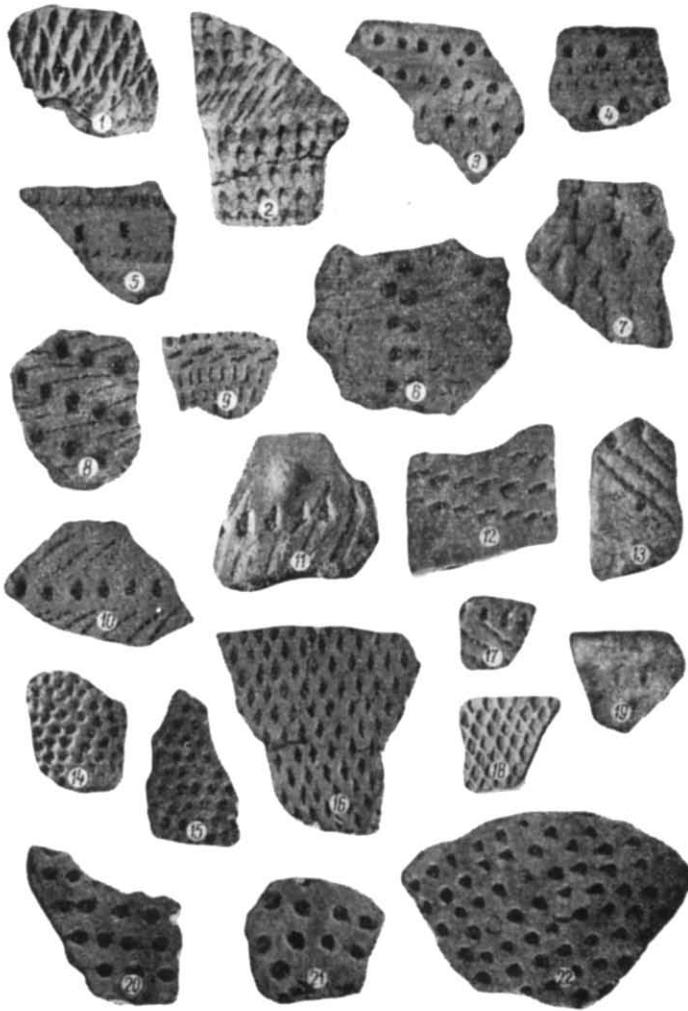

Рис. 5. Керамічний комплекс пам'яток раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки:

1, 2, 6, 8, 10 — ямково-гребінчастий орнамент; 3, 4, 7, 13, 17 — ямково-накольчастий; 9, 14—16, 18—22 — ямковий; 11 — гребінчато-прогладжений орнаменти, 1, 2, 12—14, 18, 19 — Волинцеве; 3, 4, 5—11, 15—17, 20—22 — Погоріловка-Вирчище.

Раніше ми припускали, що з областей Середнього і Верхнього Дону в Українське Лівобережжя проникли племена з накольчастою керамікою²⁴. Останнім часом у зв'язку з відкриттям поселень лисогубівської культури слід вважати, що ці пам'ятки існували на Лівобережжі, а саме — на Десні та Сеймі, в ранньому неоліті, в усякому разі не пізніше ніж пам'ятки типу Козлівки.

Розглянуті археологічні дані обґрунтовують висновок, що культура раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки виникає в межах Лісостепу, між середніми течіями Дніпра і Дону, на базі пам'яток лисогубівського типу на Україні та неоліту з накольчастою керамікою

Верхнього і Середнього Дону, а також за участю культури раних дніпро-донецьких племен з гребінчасто-прогладженою керамікою. Для Подесення необхідно враховувати також культурні традиції палеолітичного і мезолітичного населення, на що звертали увагу й інші дослідники (йдеться про Кудлаївку, Смячку і Піщаний Рів²⁵).

Усі вказані культурні компоненти зумовили своєрідність раних пам'яток типу Погорілівки-Вирчище і Волинцевого на Десні та Сеймі; Новодонівки та Сіверському Дінці; Ярлуківські протоки (IV шар) і Рибного озера II (нижній шар) в Подонні та відповідних шарів Озименок і Університетської стоянки²⁶.

На території України на базі пам'яток раннього етапу розвивається культура типу Погорілівки-Есмані, а на їх основі — культура типу Погорілівки-Коси і Скуносове, аналогічна культурі нижнього горизонту середнього шару Долговської стоянки (рис. 6)²⁷. Саме в цей час подібні пам'ятки (ляльвівського типу) з'являються у Волго-Окському межиріччі. Близькість культури типу Погорілівки-Коси, Скуносове, середнього долговського шару та ляльвівських пам'яток вдається переконливою. Для вирішення питання про походження ляльвівської культури у Волго-Окському басейні необхідно залучити як її генетичну підоснову матеріали раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки Лівобережної України та близьких до них пам'яток суміжних на сході територій Лісостепу. З'ясування конкретних даних цього процесу — тема окремого дослідження, тому обмежимося лише деякими міркуваннями загального характеру.

На нашу думку, знахідки типово ляльвівської кераміки разом з кременем мезолітичного типу на ряді поселень Волго-Окського басейну (Сушеве, Золоторуччя) не висвітлюють проблеми походження культури ляльвівського типу. Належні до неї стоянки (Льялове, Мало Окулове, Кругле тощо), та стоянка з мезолітичним кременем і ляльвівською керамікою не можуть бути генетично пов'язані між собою, що особливо стосується виробничого інвентаря. Навіть побіжне порівняння виробничих комплексів Сушеве та Золоторуччя, з їхньою пластинчастою індустрією, та ляльвівських, яким властива так звана кампінійська техніка обробки кременю, свідчить, що це типологічно відмінні різнокультурні явища. Наявність в них однакової кераміки можна пояснювати інакше.

Зіставлення керамічних комплексів Льяльвівської стоянки з типологічно близькими до них комплексами пам'яток другого етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки території України (Погорілівка-Коса, Плюшняк-Романівка, Скуносове-Руде, Линське та ін.) показало, що аналогії серед них нечисленні. Можна виділити лише деякі типи виробничого інвентаря (трикутні нуклеуси, знаряддя, виготовлені в техніці двобічного обтесування, ножі обушкового типу) і кераміки (уламки посудин з домішкою піску в глині, орнаментовані конічними ямками в шаховому порядку, та черепки з відбитками «відступаючої лопаточки») (рис. 7, 1—8). В керамічному комплексі Льялове переважають уламки більш товстостінного посуду з домішкою жорстви в глині, орнаментовані великими конічними ямками в шаховому порядку та відбитками амонітів.

Такий склад інвентаря Льяльвівської стоянки може свідчити про одночасність пам'яток України та Волго-Окського басейну, але ми стверджуємо наявність між ними генетичного зв'язку, маючи на увазі більш ранній вік українських пам'яток порівняно з ляльвівськими, що переконливо довів П. П. Єфименко²⁸.

У світлі сказаного складається уявлення про культурний взаємовплив населення Волго-Окського басейну та України. Можливо, що група населення з властивою їй культурою типу Погорілівки-Коси або Довгого (середній шар) просунулася в басейн р. Клязьми і принесла з собою необхідний набір знарядь праці та посуду. Це і стало потім у комплексі Льяльвівської стоянки тією його частиною, яка найбільше відповідає ма-

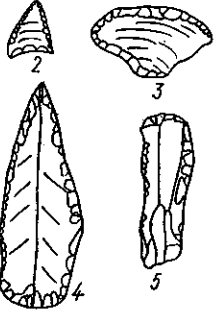
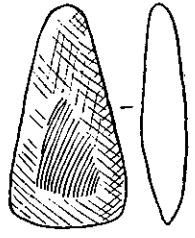
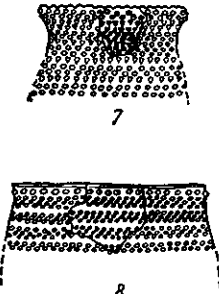
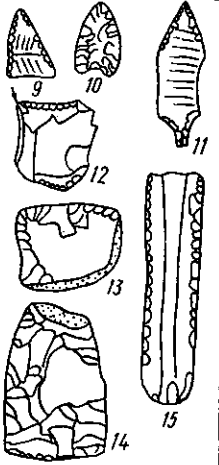
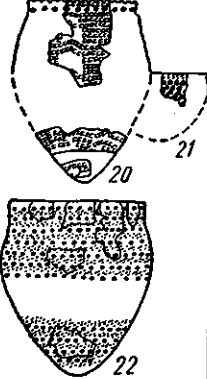
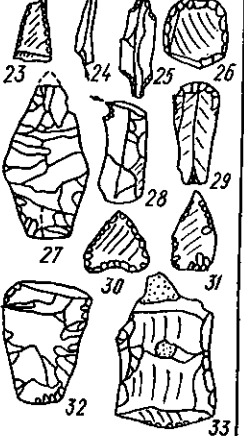
Етапи	Чис. до к.е.	Кераміка	Кремій	Кварцит
Пізній	Середина-3-4 чверть III	 <p>1</p>	 <p>2 3 4 5</p>	 <p>6</p>
	Середній	Друга половина IV - перша половина III	 <p>7 8</p>	 <p>9 10 11 12 13 14 15</p>
Ранній		Перша половина IV	 <p>20 21 22</p>	 <p>23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33</p>

Рис. 6. Етапи розвитку культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки на Україні.

теріалам лісостепових територій, зокрема типу Погорілівка-Коса та Скуносове. Більша частина комплексу Льялове є наслідком розвитку культури південного населення в нових умовах існування.

Наявність льялівської кераміки в поселеннях з мезолітичним кременем, очевидно, свідчить про культурне запозичення місцевим населенням, яке жило в Волго-Окському басейні з часів мезоліту, вміння виготовляти глиняний посуд.

Виходячи з викладеного вище можна дійти таких висновків. В лісостеповій зоні, а саме в Дніпро-Донському межиріччі, в першій половині IV тисячоліття до н. е. на базі контакту пам'яток з гребінчастою (дніпродонецька) та накольчастою (лисогубівська) керамікою складається культура раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки, представлена пам'ятками волинцевського типу. Для останніх характерним є виникнення типової ямково-гребінчастої кераміки з накольчастої та ямково-накольчастої. Потім протягом другої половини того ж тисячоліття культура раннього етапу переростає в культуру середнього етапу, для якого характерні пам'ятки типу Погорілівка-Есмань, а трохи пізніше — Погорілівка-Коса, Скуносове і середній шар Довгого. З проникненням їх на північ і пов'язуються ранні льялівські пам'ятки. З цим висновком узгоджується також датування останніх рубежем IV — початком III тисячоліття до н. е.²⁹

Оскільки у Волго-Окському басейні поки що не знайдені пам'ятки типу Волинцеве, то вони можуть вважатися генетичною підосною для льялівських. Не виключено також, що пам'ятки типу Волинцеве існували й у межах Волго-Окського басейну. Якщо вони будуть виявлені тут, то час їх проникнення у Волго-Окський басейн доведеться поглибити у IV тисячоліття до н. е. Таке припущення здається правомірним, якщо взяти до уваги наявність волинцевських традицій в орнаментуванні кераміки ряду ранніх льялівських стоянок (Золоторуччя I, оз. Кругле та ін.), а також виявлення такої ранньої пам'ятки, як Берендеєве болото³⁰.

Отже, мезоліт Волго-Окського басейну не міг бути генетичною підосною для неоліту льялівського типу. Найімовірніше, мезолітичне населення цієї території було асимільоване мешканцями Лісостепу, тобто воно стало одним з компонентів для дальшого розвитку культур пізньо-

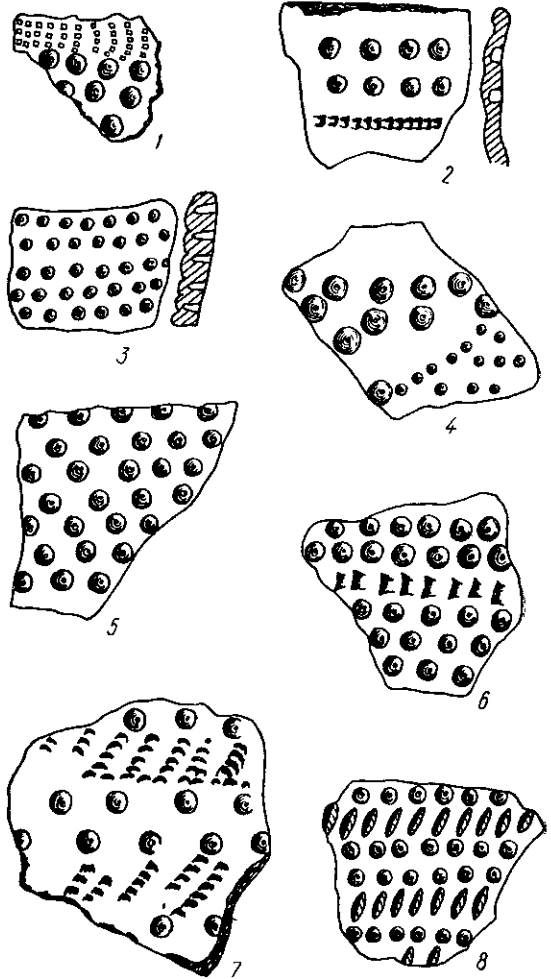

Рис. 7. Кераміка ранніх льялівських поселень: 1 — Соніне; 2 — Садовий Бір; 3—6 — Льялове; 8 — оз. Кругле, Золоторуччя I.

го неоліту, що складаються у Волго-Окському басейні на базі льялівської культури в другій половині III тисячоліття до н. е.

- ¹ *Єфименко П. П.* До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я.— *Археологія*, 1948, № 2, с. 35—38, 43.
- ² *Брюсов А. Я.* Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. М., 1952, с. 181.
- ³ *Розенфельдт И. Г.* К вопросу о связях древнейшего населения бассейнов рек Десны и Оки в конце III — начале II тыс. до н. е.— *КСИИМК*, 1959, вып. 75, с. 102.
- ⁴ *Телегин Д. Я.* О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики на Украине.— *СА*, 1962, № 4, с. 28—36; *Телегин Д. Я.* Неолитичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України.— *Археологія*, 1957, № 11, с. 70—85; *Телегин Д. Я.* Деякі підсумки дослідження неоліту України — *ВАН*, 1958, № 8, с. 51.
- ⁵ *Телегин Д. Я.* Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии.— *МИА*, 1973, № 172, с. 179.
- ⁶ *Гурина Н. Н.* Неолит лесной и лесостепной зон Европейской части СССР.— *МИА*, 1970, № 166, с. 153.
- ⁷ *Третьяков В. П.* Культура ямочно-гребенчатой керамики в лесной полосе Европейской части СССР. Л., 1972, с. 42—50.
- ⁸ *Левенок В. П.* Неолитические племена лесостепной зоны Европейской части СССР.— *МИА*, 1973, № 172, с. 189—193.
- ⁹ *Даниленко В. Н.* Неолит территории Украинской ССР. НА ИА АН УССР, ф. 12, № 377, 1955, с. 9.
- ¹⁰ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. К., 1969, с. 37—45, 193—194.
- ¹¹ *Непріна В. І.* Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні.— *Археологія*, 1972, вип. 4, с. 24; *Непріна В. І.* Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Л., 1973, с. 13—16.
- ¹² *Телегин Д. Я.* Дніпро-донецька культура. К., 1968, с. 36.
- ¹³ *Левицький І. Ф.* Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.— *АП*, т. 4, 1952, с. 70—77.
- ¹⁴ *Данцленко В. Н.* Неолит Украины, с. 37.
- ¹⁵ *Телегин Д. Я.* Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскола.— *МИА*, 1960, № 79, с. 187.
- ¹⁶ *Воеводский М. В., Формозов А. А.* Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г.— *КСИИМК*, 1948, вып. 20, с. 40—42; *Левенок В. П.* Неолит Верхнего Дона. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Л., 1969, с. 7.
- ¹⁷ *Непріна В. І., Беллев А. С.* Поселение и могильник неолитической культуры нового типа в Северной Украине.— *СА*, 1974, № 2, с. 144—155.
- ¹⁸ *Левенок В. П.* Неолит Верхнего Дона. Научный архив ЛОИА.
- ¹⁹ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины, с. 33.
- ²⁰ *Непріна В. І., Беллев А. С.* Поселение и могильник неолитической культуры...
- ²¹ *Левенок В. П.* Памятники днепро-донецкой культуры в лесостепной полосе РСФСР.— *КСИА АН СССР*, 1971, вып. 126, с. 108—114.
- ²² *Непріна В. І.* Неоліт ямково-гребінчастої кераміки..., с. 23.
- ²³ Там же, с. 24.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ *Рудинський М. Я.* Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР.— *Антропология*, 1931, т. 4, с. 153, 163; *Воеводский М. В., Формозов А. А.* Стоянка Песочный Ров на р. Десне.— *КСИИМК*, 1950, вып. 35, с. 54.
- ²⁶ *Левенок В. П.* Неолитические поселения на р. Матыре под Липецком.— *КСИА АН СССР*, 1967, вып. 111, с. 116—120; *Фосс М. Е.* Поселение на дюне Озменки.— *КСИИМК*, 1959, вып. 75, с. 4—16; *Синюк А. Т.* Памятники неолита и энеолита на Среднем Дону.— Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1971, с. 7—9.
- ²⁷ *Левенок В. П.* Долговская стоянка и ее значение для периодизации неолита на Верхнем Дону.— *МИА*, 1965, № 131, с. 227—242.
- ²⁸ *Єфименко П. П.* До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я.
- ²⁹ *Раушенбах В. М.* Древнейшая стоянка льяловской культуры.— *СА*, 1964, № 2, с. 188—191.
- ³⁰ *Нейштадт М. И., Завельский Ф. С., Микляев А. М., Хотинский Н. А.* Комплексы стоянок мезолита и неолита на болотах Берендеево и Ивановское в Ярославской области.— В кн.: *Голоцен*. М., 1969, с. 129—138.

Происхождение неолита ямочно-гребенчатой керамики на территории Украины

Резюме

В статье делается попытка решения вопроса о происхождении неолитической культуры с ямочно-гребенчатой керамикой, которая существовала на территории Украины в IV—III тысячелетиях до н. э. и прошла в своем развитии три этапа. На основе анализа кремневого инвентаря и керамики сделан вывод о том, что эта культура складывается на территории лесостепи между Днестром и Доном на основе различных культур эпохи раннего неолита: лисогубовской культуры Левобережной Украины и родственных ей памятников с накольчатой керамикой на Верхнем Дону, а также культуры раннего этапа днепро-донецких неолитических племен при участии жившего на Десне мезолитического населения с его местной палеолитической традицией. Прослежено становление типичной ямочно-гребенчатой белемнитной керамики на основе гребенчато-накольчатой.

В свете материалов Левобережной Украины и прилегающих к ней с востока районов лесостепи РСФСР происхождение ранних звеньев льяловской культуры увязывается с неолитом ямочно-гребенчатой керамики именно лесостепной территории. Мезолит Волго-Окского бассейна, по-видимому, был ассимилирован проникшим сюда населением с ямочно-гребенчатой керамикой и послужил местным компонентом для сложения на базе льяловских памятников культур с ямочно-гребенчатой керамикой эпохи позднего неолита в лесной полосе Восточной Европы.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР

Як відомо, для неолітичної епохи властиві значні зрушення в розвитку економіки первісного суспільства, зокрема поява відтворюючих форм господарства — скотарства та землеробства. Деякі дослідники взагалі вважають цей історичний рубіж основною віхою, що стоїть на межі мезолітичної і неолітичної епох. Таким чином, розробка питань, пов'язаних з появою скотарства і землеробства, є невід'ємною частиною проблеми формування неолітичного етапу в історії людства.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених розгляду цих питань на основі культур старого світу, остаточне вирішення проблеми місця, часу та процесу domestикації різних видів тварин, як і окультурення окремих видів рослин, далеке від свого завершення. Досить згадати хоча б про існуючий різнобій у поглядах на шляхи domestикації великої рогатої худоби. Ряд дослідників-археологів (Є. Р. Штерн, Б. Л. Богаєвський, Д. О. Крайнов) і палеозоологів (І. Г. Підоплічко) вважають, що свійський бик, як і свиня, мали місцеве східноєвропейське походження. А палеозоологи В. Громова, В. І. Цалкін і археолог В. М. Даниленко¹ не погоджуються з цією думкою. В. Громова припускає, що бик, як і вівця та коза, проникли в межі Європейської частини СРСР десь із заходу — з Південної чи Середньої Європи. В. М. Даниленко, спираючись на висновки Г. Польгаузена про фауну з печери Белт в Прикаспії, шукає імпульс одомашнення бика на Сході. В одній з останніх статей О. О. Формозов, слушно підкреслює переважання в процесі виникнення скотарства в Причорномор'ї балканського імпульсу над середньоазіатським, хоча, можливо, й перебільшує його роль².

На жаль, у переважній більшості відомих нам праць питання походження скотарства і землеробства розглядаються здебільшого ізольовано один від одного — для Стародавнього Сходу, Балкан і Центральної Європи та для території Європейської частини СРСР. Порівняльний аналіз усіх фактів, особливо найновіших, проводився ще мало.

В данній статті ми намагаємось висвітлювати (наскільки дають